

EGY VÁROSI FELKELÉS A KÉSEI CSÁSZÁRKOR IDEJÉN

Marxista történelemszemléletünk egyik alapvető tézise, hogy az egymást felváltó társadalmi formák váltakozása forradalmi úton megy végbe. „Amikor az új termelőerők már megérttek, a meglévő termelési viszonyok és hordozóik — az uralkodó osztályok — azzá a „leküzdhetetlen akadállyá” válnak, melyet csak az új osztályok tudatos tevékenysége, ezeknek az osztályoknak erőszakos cselekvése, a forradalom seperhet el az útból” (Sztálin: A leninizmus kérdései, Szikra 1951, 698. l.).

Bármennyire világosan látjuk is a rabszolgatartó társadalom sajátos helyét az osztálytársadalmak között, és bármily tisztán ismerjük is a külső erőszak szerepét a római rabszolgatartó társadalom bukásában, mégis kétségtelen — és éppen a legújabb szovjet kutatások alapján, — hogy a római rabszolgatartó társadalom válságában és bukásában is a rabszolgatartó rendszert bomlasztó, aláaknázó belső forradalmi erőknek volt döntő szerepük. Ezeket a belső forradalmi erőket az ismert sztálini útmutatás a *rabszolgák* megmozdulásaiban láttatta meg. Az utóbbi évek elmélyült kutatásai és elvi általánosításra törekvő megfogalmazásai a „forradalmi erők” fogalmát a késő ókorra vonatkozólag szélesebben igyekeztek meghatározni. Belevonták a colonosokat, szabadparasztokat is. Mindaddig azonban rendszeresen, elmélyült formában fel sem vetődött az a kérdés, mi volt ebben válságban a városi lakosság szerepe. Ez a kérdés maga — tekintettel a késői antik város problémájának sokrétűségére — egyszerű megformulázással sem az egyik, sem a másik irányban nem dönthető el. Ez a rövid dolgozat, amelynek célja egy eddig a szakirodalomban fel nem dolgozott felkelésnek (—a 354. évi antiochiai városi megmozdulásnak —) elemzését megadni, s ebből bizonyos, (ha csak ideiglenesnek is tekinthető) következtetéseket levonni, szintén nem tarthat számat a kérdés megoldására. De meggyőződésem, hogy ebben, a szakirodalom által csak megpendített, de egész terjedelmében fel sem vetett, semhoggy megoldott kérdésben is csak az egyes részletek összegezése alapján lehet majd határozott véleményt kimondani.

* * *

Antiochiában, 354-ben zendülés tört ki, amelynek folyamán a felindult nép megölte Theophilus consularis Syriae-t, egy gazdag antiochiai polgárnak, Eubulosnak házát pedig felgyújtották.

Ez a, sem méreteiben sem közvetlen kihatásaiban nem nagy jelentőségű esemény csak futólagos említést nyert a késői császárkor történetével foglalkozó összefoglaló művekben¹, és monografikus feldolgozásra sem méltatták.² Pedig van, nem is egy, olyan körülmény, amely ilyenféle feldolgozást indokoltta tesz. Az egyik: az esemény történelmi dokumentáltsága. Három későantik szerzőnél olvashatunk róla. Az egyik Libanios, (a továbbiakban: L), aki éppen a felkelést megelőző zavaros időben költözött Konstantinápolyból Antiochiába iskolaalapítás célból, az események szemtanúja volt és önéletrajzában (Or. 1, 95—101), későbbi beszédeiben (Or. 19, 47—48; 46,30) és levelezésében (Ep. 391, 9—10) többször említést tesz róla. A másik a szintén antiochiai születésű Ammianus Marcellinus, aki 353-ban és 354-ben — valószínűleg csak a felkelést közvetlenül megelőző időszakban — Ursicinus kíséretében szülővárosában járt.³ Azok a szűkszavú tények tehát, amelyeket nagy történelmi művében erre vonatkozólag közöl, csaknem a szemtanú vallomásának erejével bírnak. Harmadik forrásunk Julianus császár, aki 363-ban, a 354. évi felkeléshez nagyon is hasonló körülmények között írta meg a város előkelőit és lakosságát kíméletlen gúnnyal támadó Misopogonját, s ebben említést tett az alig tíz évvel azelőtti véres eseményekről is (Misop. 370. CD). Ha tehát forrásaink szűkszavúak is, de feltétlenül az első kézből valók: adataik lehetnek célzatosan kiválogatottak vagy csoportosítottak, lehet, hogy egyes tényeket elhallgatnak vagy elferdítenek, de még az egyes, árnyalatszerű részleteknek adatszerű hitelességében sem kell kételkednünk.

Fontosabb azonban egy másik körülmény. A 354. évi ant.-i megmozdulás nem elszigetelt, hanem tipikusnak, szimptomatikusnak tekinthető jelenség. Egyrészt ez az első, nagyobb arányú ant.-i népi megmozdulás, amelyet 359,⁴ 362,⁵ 371,⁷ 382,⁸ 384,⁹ 385,¹⁰ 387¹¹ években hasonló jellegű, kisebb-nagyobb zendülések egész sora követ.¹² Másrészt beleilleszkedik ama városi megmozdulások egész sorába, amelyek éppen ezekben az években a római birodalom egész területén kirobbantak. Hogy ezek közül csak néhányat említsünk: Rómában 353,¹³ 355,¹⁴ 359,¹⁵ 365,¹⁶ 366,¹⁷ 367¹⁸ években, Konstantinápolyban 342,¹⁹ 362/363²⁰ években, Edessában 350-es években²¹ (Constantius császársága alatt), Tyrusban,²² Alexandriában pedig csaknem állan-

dóan tučunk kisebb-nagyobb zendülésekről, utcai harcokról, a császár képmásainak összerombolásáról stb. — nem is szólva a városi lakosságnak sokszor igen tevékeny részvételéről Mag-nentius,²¹ Nepotianus,²¹ Procopius,²⁵ usurpatorok trónharcai-ban, az antiochiai Theodorus hasonló célú összeesküvésében, vagy az esetleges felkelés lehetőségeit „kipuhatolni” akaró va-rázslásokban.²⁶ Mindezek a tények a 4. századi városi lakos-ság olyan állandó és általános elégedetlenségről tanúskodnak, amelynek a nevezett megmozdulások csak mintegy lázmérői. Éppen ez a *szimptomatikus* jelleg teszi indokolttá a jelentékte-leőbb megmozdulások alaposabb, adatszerű tárgyalását is.

A kronológiai keret

A 354. évi felkelés időrendjének megállapításában Libanios önélet-rajzi feljegyzéseiből indulhatunk ki (Or. 1, 95—116). Ezek szerint L. meg-érkezésekor Gallus caesar és az ant.-i curia ellentete már teljes egészé-ben kibontakozott. A curia tagjai, „csupa derék ember” börtönben vár-ták ítéletüket, köztük Zénóbios is, L. tanítómestere. Megérkezésének más-napján kiengedték őket, úgy, hogy L. jövetelét a közvélemény egy „jó-ságos szellem” megérkezésével hozta kapcsolatba. A curia tagjainak szabadonbocsátásával a nyugtalanság nem ült el. L-t Gallus caesar előtt varázslással vádolták meg és alig kerülte el a száműzetést. Az iskola-nyitás is nehezen ment. Csak akkor javult meg L. helyzete, amikor iskoláját az agora mellett helyezte el (Or. 1, 103). Nem sokkal ezután kö-vetkezett be a tüntetés. Ez az esemény L. helyzetében is gyökeres válto-zást hozott. Két rétor-vetélytársa közül az egyik, Eubulos, menekülni volt kénytelen, a másik, Zénóbios, a fogság s az izgalmak következtében ágyznak esett, s hamarosan meghalt. L. iskoláját áthelyeztette a buleu-téionba, tanítványainak száma is ugrás-szerűen emelkedett.

Mindez a 354. év nyarának végéig következett be.²⁷ A zendülésnek azonban már korábban kellett végbemennie. Kirobbantó oka u. i. a hosz-szan húzódó éhínség és, mint Amm. kifejezetten mondja, a nagyobb éh-ségtől való félelem.²⁸ Ezért a felkelést nem tehetjük az aratás (Szíriában máj.—jún.) utáni, de még csak nem is az azt közvetlenül megelőző idő-re, hanem legkésőbb febr.—márc. hónapra. Ezt követte Gallus további dühöngése, Montius és társainak pere és kivégzése, Domitianus praef. praet. Orientis megölése,²⁹ majd Gallus visszahívása, amelyet — szin-tén egy-két hónap elteltével — követett kivégzése 354 nov. végefelé. Alighanem közvetlenül Gallus visszahívása elé, vagy után esik a meg-gyilkolt Domitianus utódjának Strategius — Musonianusnak megérke-zése (legkésőbb 354 július közepén).³⁰ Strategius L. már mint a város vezető rétora üdvözölte (Ep. 405, 7). Mindjárt Gallus távozása után kezdte meg Strategius Theophilus halála miatt a vizsgálatot.³¹

Az események időrendje tehát a következőképpen alakul:

353. dec. — 354. jan. Fenyegető éhínség Ant.-ban. — Gallus és a curia konfliktusa. — A curia tagjainak letartóztatása.

354. jan. — febr. L. megérkezése; a curia tagjainak kiszabadulása.

354. febr. — márc. Varázslási per L. ellen; anyagi nehézségek; az agora melletti iskola megnyitása.

354. márc. Antiochiai tüntetés.

354. ápr. — máj. Gallus hierapolisi expedíciója. — Domitianus és Montius megöletése; Montius társainak pere.

354. jún. — júl. Strategius praef. praef. Orientis. — Gallus visszahívata.

354 aug. Libanios iskolájának áthelyezése a curia épületébe. — Az antiochiai zendülés miatt bírói eljárás kezdete.

354 szept. L. legrégebb antiochiai levelének időpontja (Ep. 391).

354 nov. Gallus megölése.

Ez, a részben relatív kronológiai adatok egybevetésével készült időrendi tábla két, a szakirodalomban előforduló pontatlanság helyett ad precízebb adatokat.

1. A Gardthausen-féle kiadás, az azt átvevő magyar Pirchala-féle fordítás, úgyszintén E. Stein i. h.) a zendülést a 353 évre teszik. A fentiek szerint ezt az adatot 354-re kell javítani.

2. Seeck³² és mások L. iskolaalapítását a Gallus távozása utáni időre teszik. Ezzel szemben L. adatai szerint az első, piaci iskola megalapítása mindenestre megelőzte a felkelést, a második (curiai) iskoláé pedig Strategius kiküldetését. L. helyzetének gyökeres, kedvező változása is még Gallus idejére esik. Seeck megállapítása Lib. Ep. 391, 10-en alapszik, mely szerint „a rém eltávoztával nyitottam meg iskolámat“. L. adatát azonban a curiai iskola megnyitására kell vonatkoztatnunk, nem pedig általában tanítói működésének kezdetére. L. a korviszonyokból és egyéniségéből kifolyólag azt óhajtotta hangsúlyozni, hogy működése csak a — levele keltekor már kegyvesztett és kivégzett — caesar halála után indulhatott meg³³

A fentiek alapján az antiochiai megmozdulással kapcsolatos eseményeket két, egymástól jól megkülönböztethető szakaszra kell bontanunk:

1. Gallus és a curia konfliktusa.
2. Az antiochiai zendülés.

Gallus és az antiochiai curia

Az összeütközés Gallus és az antiochiai curia konfliktusából indult ki. Gallus a curia tagjait egyetlen parancs-szóval ki akarta végeztetni, mert az éhínség idején arra az időszerűtlen (intempestivus) parancsára, hogy olcsón adják a gabonát, „ésszerűtlen heveséggel“ válaszoltak. (Amm. XIV. 7, 2). Erre letartóztatta őket, egyeseket halálra ítélt, másokat csak börtönbe vetett és csupán Honoratus consularis Syriae közbenjárására bocsátotta őket ki. L. leveleiből közelebbről is megismerkedünk a curia egyes letartóztatott tagjaival. Közülük való Phasganios, a rétor anyai nagybátyja, aki Gallus ellen a curiában fel is szólalt (Ep. 283, 3) és összekötetéseivel a szabadságukat is előmozdította: dúsgazdag nagybirtokos, aki pl. 336-ban a maga költségén rendezte a különösen fényes antiochiai „olympiai“ játékokat. (Or. 53, 4) Zénobios, L. elődje és később vetélytársa, aki ékesszólásáért — és nyilván mástermészetű szolgálataiért is — a curia tagjaitól pompás városi földbirtokot kapott bérbe (Lib. Or. 36,11. 31,20). Obodianos,

Zénobios unokaöccse, szintén a város leggazdagabb polgárainak egyike (Ep. 381), s annak öccse, Eubulos, L. vetélytársa a szónoklásban, akinek házáat a későbbi tüntetés folyamán felgyújtották. A nagybirtokosoknak és közvetlen hozzátartozóiknak ez a csoportja — amelyről történetesen kimutatható Gallusszal való szembenállásuk, — befelé korántsem volt egységes. Klikk-harcok marcangolták. Zénobios és két unokaöccse a curián belül egy zárt klikkhez tartoztak, amelyet Zénobiosnak 354-ben bekövetkezett halála után Eubulos vezetett, míg Phasganios és L. egy másik csoportosulás tagjai voltak. Amikor Strategius utóda, Hermogenes praef. praef. Orientis (358-ban) első ízben jelent meg az antiochiai curia ülésén és Phasganiost megszólításával tüntette ki, „Eubulos és társai csakhogynem elájultak”. (Or. 1, 116) Lib. a szülővárosát magasztaló híres Antiochikos c. beszédében sem hallgatja el a curián belüli gyakori torzsalkodásokat.³⁴ Azonban a földbirtokosokon belüli klikk-ellentétekben helytelen lenne valamiféle eltérő politikai programmal rendelkező, vagy éppenséggel eltérő társadalmi bázisra támaszkodó párt-jellegű csoportosulást keresni.³⁵ Gallus árcsökkenő tervével „egy emberként” szállt szembe mindkét klikk — mint egy évtizeddel később Julianus hasonló törekvéseivel is³⁶ — amint erről burkoltan L. még egy emberöltő távlatából is elismerően emlékezett meg. (Or. 56, 28) A 390-es évek némileg megváltozott közállapotait szembeállítja fiatalságának viszonyaival, amikor „a dühöngő archón” mindig az egész curiával találta magát szemben.

Amilyen *egységesen* áll szemben a — részben földbirtokosokból, részben jómódú kereskedőkből álló — Curia Gallus árcsökkenő terveivel, annyira nem tekinthető egységesnek és következetesnek a római államhatalom reprezentánsainak állásfoglalása. Míg Gallus és a praepositus sacri cubiculi Gorgonius (Amm. XV. 2, 20) a curia tagjai ellen követnek el atrocitásokat, addig Honoratus consularis Syriae.³⁷ Thalassius praef. praet. Orientis³⁸ (351—354, Domitianus elődje) — egyébként szintén dúsgazdag antiochiai nagybirtokos család sarja, L. rokona, kiterjedt földbirtokok ura Syriában, Phoeníciában és az Euphratensisben, tehát, bár nem tagja az antiochiai curiának, mégis részese a Phasganios—L. klikknek — Clematius³⁹ agens in rebus, majd később Strategius—Musonianus⁴⁰ (Domitianus utódja 354—358) határozottan a curia mellett foglaltak állást. Így tehát az államhatalom képviselőinek, pl. Gallusnak és az ellene állandóan áskálódó (Amm. XIV. 1, 10) Thalassiusnak civakodása a személyes torzsalkodáson túl politikai jellegűnek is minősítendő. Ez a jelenség jellemző az államhatalom képviselői-

nek lavírozó, kétértelmű magatartására a IV. sz. társadalmi harcaiban. Ha a római császárkor valamelyik időszakára vonatkozik Engels sokat idézett megállapítása az uralkodói abszolutizmus „lavírozó” jellegéről,⁴ úgy bizonyára a IV. sz.-i császárkor politikáját jellemzi. Ez a „lavírozás” azonban a történelmi valóságban nem valamiféle szenvtelen „egyensúlyozásban” jelentkezik, hanem az egyes császároknak és még inkább funkcionáriusaiknak politikáját jellemző szüntelen ingadozásban, amely a szabadok osztályán belül, hol a tömegek érdekeinek védelmezőiként tünteti fel őket, hol az arisztokrácia képviselőit láttatja meg bennük.⁴² Csábító feladat lenne ennek illusztrálásaként ebből a szempontból L. ábrázolásán keresztül bemutatni a IV. sz. második felében Antiochiában tevékenykedő állami méltóságok „kegyetlen”, vagy „elnéző, bölcs” politikáját a cu riával szemben.

Az antiochiai éhínség

Gallus és a curia konfliktusának és magának a felkelésnek kiobbantó oka az „incipiens inopia”, amely rövidesen „inedia”, „penuria”, „fames” méreteit öltötte. (Amm. XIV. 7, 2—5) Ez az élelemhiány a IV. sz. második felében — különösen a birodalom legnagyobb városaiban: Rómában és a keleti emporiumokban — nem szokatlan jelenség.⁴³ Azoknak a városi felkeléseknek jelentékeny része, amelyeknek kiobbantó okát ismerjük, éppen az élelmezési nehézségek miatt tört ki. Kétségtelen, hogy a római és antiochiai megmozdulások társadalmi jellege között lényeges különbség van. Rómában az *ingyen* gabona és bor elmaradása miatt lázongott a *miserá plebs frumentaria*, Antiochiában általában kenyér elmaradása ill. megdrágulása okozta a felháborodást. Az alapvető ok azonban azonos: és ez a későantik város megnövekedett ellátási nehézségei. Bár ennek a szerteágazó problémakörnek csak vázlatos tárgyalása is túlvinné e cikk keretein, legalább magára Antiochiára korlátozva néhány megjegyzést kell ezzel kapcsolatban tennünk.

A város lakosságának száma a IV. sz.-ban — a városok általános elnéptelenedési tendenciájával szemben⁴⁵ — tovább gyarapodott, részben a szomszédos bevándorlás révén.⁴⁶ Egyidejűleg azonban kivándorlási folyamattal is állunk szemben.⁴⁷ A villa-település a IV. sz.-i Syriában éppoly általános, mint a nyugati tartományokban.

A nagyobb súllyal jelentkező beköltözés és a számszerűleg kisebb, de gazdasági szempontból jelentősebb kiköltözés a város lakosságának társadalmi összetételét is megváltoztatta. A

lakosságon belül megnövekedett a kereskedők, kézművesek, s az antik-proletárok arányszáma. Ugy látszik hogy a IV. sz.-ban Rómához és Konstantinápolyhoz hasonlóan itt is be kellett vezetni az ingyen kenyérosztásnak valamilyen formáját. (Or. 20, 7)

Ez a strukturális változás, amely többé-kevésbé vonatkozik a birodalom legfontosabb városaira — tükröződik a IV. sz.-i császárok adópolitikájában. Diocletianus adórendszeré még kizárólag a mezőgazdasági tulajdon és a dolgozók megadóztatásán alapul, a plebs urbana még adómentes.⁴⁸ A városi terhek kizárólag a földtulajdonnal rendelkező decuriókra hárulnak.⁴⁹ A városi földbirtoklás hanyatlásával az állami és városi terheknek mind fokozódó mértékben kell a kereskedő és kézműves elemekre áthárulniuk. Ez teszi szükségessé már a század elején a kereskedőkre háruló auri lustralis collatio (chrysagyron) bevezetését,⁵⁰ a curiába a plebejus elemeknek,⁵¹ a földbirtokkal is rendelkező kereskedőknek,⁵² majd a csak készpénz- és árutulajdonnal rendelkező személyeknek⁵³ bevonását. Különös élességgel jelentkezik ez a törekvés éppen Antiochiával kapcsolatban.

A városi lakosság szociális összetételének számszerű eltolódásával egyidejűleg a falu társadalmában is beállott eltolódások. Új jelenség a IV. sz.-ban a kisbirtokos termelők sorából a jómódú középbirtokosok kiemelkedése;⁵⁴ s ezzel egyidejűleg a parasztság gazdaságilag gyenge csoportjainak tönkremenetele,⁵⁵ a nagyrészt szétszórt kisbirtokok egyesítéséből származó⁵⁶ nagybirtok térhódítása és mind a faluban, mind pedig a nagybirtokon az autarkias törekvések jelentkezése.⁵⁷ A földbirtokban beálló differenciálódást nem előidézte de nyilván meggyorsította és elmélyítette az állam adó- és közteher-politikája. Nemcsak a többgyermekes szülőket sújtó diocletianusi adórendszerre kell itt gondolnunk,⁵⁸ hanem egy éppen Ant.-ban kiadott és az itt tárgyalt eseményeket csak egy évtizeddel megelőző — 342 ápr. havi — rescriptum intézkedéseire (C. Th. XI. 1, 33). Ennek értelmében a 25 jugerumnál (kb. 6¹/₄ ha) nagyobb földtulajdonnal rendelkező vagy olyan 25 jug.-nál kisebb birtokosok, akiknek res privata-ból való bérlete a saját földjüket 25 jug.-ra kiegészíti, egyaránt curia-kötelesek. Ez az intézkedés a középbirtokosok aránytalan megerősítésével hozzájárult a földek szétaprózódásához (hiszen a 25 jug.-os birtokosok szabadulni akartak földjüktől), másrészt a birtok koncentrálódásához, mert a gazdaságilag legerősebb nagybirtokosok újabb megerősítés veszélye nélkül növelhették birtokállományukat.

A középbirtok térvesztése, s helyette a gazdaságilag labilis törpebirtok és az autarkiasz gazdálkodásra berendezkedő nagybirtok térhódítása a város szempontjából a falu gazdasági emancipálódását, a városi iparcikkek elhelyezésének megnehezítését, más oldalról a városi piacra jutó árugabona mennyiségének csökkenését jelentette. A városi lakosság ellátásának megnehezítését a fentiek szerint kielégítően indokolja az árugabona csökkenő mennyisége⁵⁹ anélkül hogy a földek csökkenő terméshozamáról szóló vitatható értékű elmélethez kellene folyamodnunk.

A viszonylag csekély árugabona-mennyiség következtében a rossz termés elsősorban itt érezteti hatását. A törpebirtokos — amennyiben egy inséges esztendő nem teszi tönkre — begubózik saját fogyasztására berendezett birtokába, míg a nagybirtokos számára készletei lehetővé teszik a spekulációs célokból való felhalmozást. A város lakosságának ellátását tehát a legkisebb fennakadás, viszonylag csekély árukiesés is felboríthatja. Lib. azt írja, (Or. 27, 3), hogy a 382. évi inséget egy híd beszakadása okozta, (Amm XIX. 10, 1) a 359. évi római éhínséget egy hajószállítmány elmaradásának tulajdonítja.

A politikai érvényesülés, gazdasági erőkifejtés és ellátási lehetőségek terén egyaránt nehézségekbe jutott városban az összeszűkülött lehetőségek felhasználásáért egyre élesebb harc indul meg. Ez a felfokozott verseny idézi elő a curián belüli személyi és klikk-harcokat, de ez hívja ki a városi tömegek ellenállását, osztályharcát is a curialis-arisztokráciával szemben.

A fenti — szükségképpen vázlatos, adataiban elsősorban az antiochiai viszonyokat szembe előtt tartó ábrázolás arra szorított, hogy a késő-császárkori város ellátási nehézségeit a városi és az agrár társadalomban végbement eltolódásokkal hozza szerves kapcsolatba.

Gallus intézkedései az éhínség ellen

Gallus a fenyegető inség hírére „olcsó árak kiszabását sürgette”. (Amm. XIV, 7, 1). Amm. ezen az alapon hibáztatja is a caesart (mint később, hasonló helyzetben, hozzá hasonló gondolkodású öccsét, Julianust⁶⁰), hogy eltérően azoktól az uralkodóktól, akik élelem behozatalával akartak az inségen enyhíteni, nem hozatott gabonát a szomszédos provinciákból. Kétségtelen, hogy az élelemhiány ellen pusztán hatósági árcsökkentéssel, nem pedig árufelhozattal küzdeni — demagógikus, eleve kudarcra kárhozottatott módszer volt. A kérdés azonban bonyolultabbnak mutatkozik, ha — ismét csak Ant. életéből — néhány analógiára gondolunk. Ismeretes tény, hogy a 362 évi inség idején Julianus nagymennyiségű gabonát hozatott fel Egyiptomból és a szomszédos területekről is, de az árubőség megteremtése ellenére is a csá-

szár jóakarata a dühöngő spekuláció megfékezése nélkül egymagában nem hozhatott sikert.⁶² A 382 évi inség idején Philagrius comes Orientis a nép nagy helyeslése mellett — több árdrágítással és árurejtegetéssel vádolt péket megkorbácsoltatott és a barbár büntetésmód, miután Lib. is a „lelkükre beszélt”, hatásosnak bizonyult.⁶⁴ A város megmerekült az éhínségtől. Egészen hasonló helyzetet ír le a Lib. a 384 évi inséggel kapcsolatban.⁶⁵ A hatóságok Tisamenus consularis Syriaet még az Euphratesen túli területre is küldték gabonabevásárlás céljából — (Or. 30, 6) az inséget mégis csak Icarus comes Orientis drasztikus közbelépése oldotta meg. Egy éjszaka folyamán „minden bolt megtelt kenyérrrel, úgy, hogy azt kirakták, az emberek pedig abbahagyták a vásárlásért való buzgólkodást, mivel (a kenyér) bősége mindenkit megnyugtatott afelel, hogy bármikor megy érte, kap is belőle” (Or. 29, 7).

Ez a három kiragadott példa egy-egy, körülményei folytán jobban ismert, inséges időszakokkal kapcsolatban arra vall, hogy a spekuláció, árurejtegetés és halmozás az inség okai között nagy szerepet játszott. Ezt egy esetben — az általa oly rajongással tisztelt Julianus az antiochiai curia összeütközéséről szólva — L. is kénytelen megvallani. A városhoz intézett korholó beszédében arról szól, hogy a decuriók bőség idején szomorkodnak, inség idején pedig örvendeznek. (Or. 16, 25.).

Gallus árcsökkenő politikája mindenestre nem egyéni tirannusi hajlamaiból folyt, ahogy ezt a polgári kutatók fel szokták tüntetni, hanem megfelel azoknak a módszereknek, amelyekkel a későrómai állam a városok ellátását biztosítani törekedett.

A felkelés

Gallus és az antiochiai curia párharcából Honoratus közbelépése folytán a curia került ki győztesen. Ennek két következménnyel kellett járnia. Egyrészt növelte a gazdag kereskedők és birtokosok bátorságát a spekulációra, másrészt leleplezte a tömegek előtt azt a tényt, hogy az államhatalom döntőszavú tényezői végül is a curiával azonosítják magukat. Az inség fokozódásával ismételt tüntetésekre kerül sor. Legalább is Amm. két tüntetésről tud. Az első (XIV. 7, 5) alkalmával Gallus a tömeg előtt nyilvánosan Theophilust vádolta az éhínség fokozásával és csak valamivel később, „amikor a város ellátása mind nehezebbé vált” került sor a Theophilus halálával és Eubulos házának lerombolásával végződő nagy tüntetésre. Hogy ez utóbbi két esemény egyidejűleg történt. Amm. és L. egybehangzó állítása igazolja. Julianus azonban némileg másként tünteti fel a történeteket. Ő Theophilus halálát éppen csak megemlítve, a mozgalmat, mint a városi szegénységnek a gazdagok elleni megmozdulását mutatja be, s ezt a harcot nyomatékosan igazságosnak minősíti.⁶⁶

Hogy miért éppen Theophilus és Eubulos ellen irányult a nép haragja, teljes biztonsággal megállapítani nem lehet. Amm.

annyit mond, hogy, a caesar, ahelyett, hogy gabonabehozatalról gondoskodott volna, Theophilust tette felelőssé az éhínségért — nyilván azon a címen, hogy mint *consularis Syriae*, ő lett volna köteles az ellátás biztosítására. Valóban több ízben tudunk a *consularis Syriae* ilyen tevékenységéről.⁶⁷ Az Eubulos elleni felháborodást pedig eléggé indokolja az, hogy, mint a le-tartóztatott Zénobios rokona, a *curia* tagja és mint rétor, nyilván fellépett a közvélemény által az éhínségért felelőssé tett curialisok védelmében.

Ezzel eljutottunk a legbonyolultabb kérdéshez: a mozgalom osztályjellegének kérdéséhez. Elvi jelentőségű kérdés ez, melynek megválaszolásától függ nagymértékben ennek a megmozdulásnak értékelése. A kérdés ez: a város dolgozó lakossága vagy pedig az ingyenélő antik proletariátus volt-e a hangadó a megmozdulásban. Forrásaink „plebs“, „vulgus“, „multitudo“, „demos“ kifejezései nem sokat mondanak. Más összefüggésben Libanios és kortársai, Johannes Chrysostomos, Amm. azt szeretik hangsúlyozni, hogy a városi lakosság megmozdulásaiban csak az ingyenélő csőcselék, a cirkusz nézőközönsége vagy éppenséggel a megfizetett színházi és cirkuszi klakk vett részt.“ Ezek a megállapítások készítették modern — köztük — szovjet kutatókat is⁶⁸ — a kései császárkori városi megmozdulásoknak kizárólag az ingyenélő proletariátusra való korlátozására s ez alapon e mozgalmak haladó jellegének tagadására. A kérdést elvileg csak az egyes mozgalmakra vonatkozó forrásanyag elemzése és az így nyert eredmények általánosítása alapján oldhatjuk meg.

A szóbanforgó zendülésre vonatkozólag két, részben ellentmondó adatunk van. L. egy későbbi, de nyilván az élenken emlékezetében maradt képen alapuló, megjegyzése szerint (Or. 19, 47—48) Theophilus öt kovács kezéből lelte halálát akik őt kocsijából leráncigálva ölték meg. Ennek részben ellentmond Amm.-nak az a meglepő adata, (XV. 13, 2), hogy később Musonianus a Theophilus megölését követő bírói eljárás során „a vagyontalanokat elítélte, noha bizonyos volt, hogy a tett elkövetésekor nem is voltak a városban; a gazdagok pedig, akik a szörnyű tett okozói (*auctores diri facinoris*) voltak, vagyonuk árán megmenekültek“.

Ez az állítás az előzmények után valósággal érthetetlennek tűnik. Pedig a szöveg egyértelmű. Amm. nem a tüntetés közvetett előidézését pl. az áruhiányt, hanem közvetlen kezdeményezését tulajdonítja a gazdagoknak. Az „*auctores*“ kifejezés másként nem is értelmezhető. Közvetve megerősíti ezt az

adatot L. is, aki ugyan Musonianus megvesztegethetőségéről szót sem ejt, de — mint az antiochiai curia szószólója — annál inkább magasztalja a praef. praetorio bölcs mérsékletét és igazságosságát az ítélezésben. (Or. 19, 47). Távozásakor L. az antiochiai curiában három napon át tartó szónoklatban méltatta érdemeit. (Or. 1, 12) Mindez Musonianusnak az antiochiai curiával való szoros kapcsolatát igazolja. Ha tehát L. az antiochiai curia nevében Musonianus ítéleteinek „méltányosságát”, Amm. pedig azok részrehajló voltát emeli ki, a két közlés egymást kölcsönösen megerősíti és kiegészíti.

De mi érdekük lehetett a gazdagoknak ilyesféle „népmozgalom” bujtogatására és kik azok a „szegények”, akiket Musonianus elítélt, bár a tett elkövetésekor a városon kívül (peregre) voltak? Csak egy magyarázat látszik lehetségesnek. A curialisok vagy azok egy csoportja Gallusnak az első tüntetés alkalmával tett kijelentése alapján a gabonabehozatal elmulasztásával vádolt Theophilust tüntették fel egyedüli bűnbaknak, hogy ily módon fordítsák el magukról a vád ellenük irányuló élet. A tüntetés kezdeményezői sorában őket is ott kell látnunk, és ha nem is személyesen, de clienseik, colonusaik mozgósításával ők is részesek a zendülésben (pontosabban: a második tüntetésben).

A megszervezett utcai zavargás azonban túlnőtt kiterveleik elgondolásán. Bekapcsolódtak a városi dolgozó tömegek, s a tüntetés, amely eredetileg az államhatalom egy képviselője ellen indult meg, a tömegek osztályharcának kifejezőjévé lett. Lángra lobbantak a gazdagok házai is, köztük az „övéi közül kiemelkedő” Eubulos palotája is.

A zendülés kimeneteléről, leveréséről nincs adatunk. A tömeg ösztönös dühe, miután kitombolta magát, talán magától is lecsendesedett. Az ezt követő véres események, majd Gallus visszahívása és kivégzése is más irányba terelte a közérdekűdést. A pár hónappal később bekövetkezett aratás, s az élelmezési helyzet megkönnyebülése is hozzájárult a közhangulat megnyugtatóhoz. Még hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy az ösztönös tömegmozgalmak helyett a nagyarányú szervezett, s a római birodalom megsemmisítését napirendre tűző forradalmi megmozdulások számára a közhangulat a városokban is megérjen.

* * *

A 354. évi megmozdulás, korlátozott jelentősége mellett is némi bepillantást enged nekünk a IV. sz.-i nagyváros belső életébe és társadalmi harcainak jellegébe.

Figyelmeztet elsősorban arra, hogy a kései császárkor városának problémáját ne egyoldalúan a város és az államhatalom viszonyán keresztül (adók, munusok, építkezések stb. kérdése), hanem elsősorban a rabszolgatartó társadalom bomlásából előálló strukturális változásokon, s ezeknek a városi lakosság osztályösszetételére, létszámára, jövedelmének módjára és összegére, valamint ellátására gyakorolt hatásán keresztül szemléljük.

Figyelmeztet tehát arra is, hogy a látszólag az államhatalom ellen irányuló zendülésekben felismerjük azoknak osztályharcos, a curialisok, a városi arisztokrácia ellen irányuló élet.

Int továbbá arra, hogy az antik proletariátust ne válasszuk el mereven az antik városi dolgozótól. Az osztályok akkor sem voltak egymástól hermetikusan elválasztva. Az egyik társadalmi rétegből kiinduló, vagy akár mesterségesen kiváltott mozgalmak magukkal ragadhatták a másik réteget is, s ez utóbbiak bekapcsolódása kihathatott a mozgalom egész jellegére.

Megmutatja azt is, hogy az antik curialisban se lássunk kizárólag az államhatalom által kiszipolyozott, tönkretett és terrorizált réteget, hanem meglássuk másik, kizsákmányoló arculatát is.

Természetesen csupán a többi kései császárkori városi mozgalom forrásainak megfelelő elemzése adhat meggyőző választ arra, hogy ezek a megállapítások mennyire általánosíthatók.

JEGYZETEK

1. Stein: *Gesch. des spätröm. Reiches* I. 219 pl. így „intézi el“: *Der Cäsar entblödete sich nicht den Pöbel seiner Residenz Antiochia gelegentlich zur Lynchung eines missliebiger Funktionärs aufzureizen.* Egészen hasonló stílusban szól róla Seeck: *Gesch. des Untergangs der antiken Welt* IV. 127. Más összefoglaló művek (Piganiol; *L'empire chrétien*, CAH) említésre sem méltatják.

2. A felkelést a szakirodalomban megemlíti Seeck: *Zur Chronologie u. Quellenkunde des Amm. Marc. Hermes* XLI. (1906) 494 kk, u. a. *Die Briefe des Libanius* 311 l. — Kurbatov: *Viz. vremennyik VII.* (1953) 309 l., Szjuzjumov: *Polityicseszkaja borba vokrug zreliscs...* c. művének bírálatában sürgeti a IV. sz.-i antiochiai felkelések tanulmányoszerű feldolgozását.

3. *Amm. XIV 9, 1, f. P. W.*: I. k. 1845.

4. A Misopogonra vonatk.: Bidez: Julian der Abtrünnige, pp. 297—306, Downey: The economic crisis at Antioch under Julian the apostate (Studies in Roman economic and social history pp. 312—321.)

5. Amm. XIX. 12 (a skythopolisi perek).

6. Datianus városkörnyéki földbirtokainak feldúlása (Lib. Ep. 1173, 1184, 1186, 1197, 1259.)

7. Theodorus usurpatori fellépésével kapcsolatos mozgalmak. Amm. XXIX. 1, 5—44; XXXI. 1, 3 Joh. Chrysost. PG 48, 604; 60, 241 Lib. Or. 1, 171, 225; 24, 13—14; 27, 7. — Késői források (Zonaras XIII. 16, Kedrenos p. 313 Bonn, vsz. Eunapios alapján) tudni vélik, hogy maga Lib. is részt vett az ezzel kapcsolatos varázslásban (alektryomanteia) vö. Lib. Or. 1, 173.

8. Lib. Or. 1. 205—210; 26, 8; 27, 6; 28,3; 29,6; 34,4.

9. Lib. Or. 26,8; 29,2 kk.

10. PW 24, 2495 s. v. Libanius.

11. Ehhez a részletes egykorú dokumentáltsága (Libanius Or. 19—23. és 34), valamint Joh. Chrysost.: Peri andrianton (Der status Or. 1—21) miatt az irodalomban ismételtlen is feldolgozott felkeléshez lásd legújabban Browning: The riot of a. d. 387 in Antiochia (Journal of Roman Studies 1952, 13—20 l.)

12. Egyházi jellege miatt nem soroltuk ide pl. az Eustathius püspök letétele miatti megmozdulást Antiochiában: a. 327/328, vö. Sokrates: Hist. Eccl. I. 24.)

13. Amm. XIV. 6, 1 Orfitus praef. urbi alatt „seditiones sunt concitatae graves ob inopiam vini etc.”

14. Amm. XV. 7, 1: előbb Philoromus népszerű versenykocsis miatt, néhány nap miatt újra, borhiány miatt. E zavargások miatt mondott le Anatóliusi római praefecturáról. Lib. Ep. 391.

15. Amm. XIX. 10. Tüntetés gabonahiány miatt Tertullus praef. urbi ellen.

16. Amm. XXVII. 3, 4' tüntetés Symmachus praef. urbi ellen egy népszerűtlen kijelentése miatt.

17. Amm. XXVII. 3, 5 kk. tüntetések Lampadius praef. urbi ellen a pauperes gyakori zaklatása miatt.

18. Amm. XXVII. 3, 11 kk. Utcai harcok Damasus és Ursinus püspökök hívei között.

19. Lib. Or. 1, 44—45; 59, 94. Themistius Or. 34, 13, vö. Sokr. Hist. Eccl. II. 13, Amm. XIV. 10, 2, Sozom. III. 7, 6 kk IV. 3, 1; Chron. min. ed. Mommsen I. 236, PW IV. 1056.

20. Modestus praef. urbit a nép a szerzetesek vezetésével elűzi. Lib. Ep. 1367, 1368.

21. Lib. Or. 19, 48; 20, 27.

22. A démos zendülése Eustathius ellen Lib. Or. 1, 274.

23. Magnentius usurpációjának társadalmi hátteréről, a városi lakosság elégedetlenségével való kapcsolatáról. Mazzarino: Aspetti sociali del quarto secolo (Bari 1953) pp. 75 kk. és másutt.

24. Zosimus II. 43—45, Vict. Caes. 42, 6—8; Epitome 42, 3, vö. Stein: Gesch. der spätrom. Zeit I. 215—216.

25. Procopius mozgalmáról Stein i. m. 270 kk (a források idézésével) azóta: Solari: La rivolta Procopiana a Constantinopoli (Historia 1931), Stajerman: Viz. Vrem. VII. (1953) 327. 1. A városi lakosság részvételét kiemeli Lib. Or. 19, 15 és különösen Zos. IV. 5, 5.

26. A varázslásokról: Stein i. m. 273 kk. Tőle eltérően e perek reális politikai tartalmát emeli ki Alföldi: A conflict of ideas in the late Roman empire (Camb. 1952), Valentinianus pozitív értékelésével.

27. Ep. 391, 10. Az évet igazolja a 355 márc.-a körül írt Ep. 393, mely szerint kb. egy éve tartózkodik Antiochiában. Vö. Seeck: Die Briefe des Libanius zeitlich geordnet p. 316 kk.; Hermes XLI. 497.

28. Amm. XIV. 7. Ut inediae dispelleret metum, quae per multas difficilesque causas affore iam sperabatur.

28. Amm. XIV. 7, 9—21, XV. 3, 1, Lib. Or. 42, 24.

30. Legkorábbi említése „mint praef. praet. Orientis C. Th. VIII. 5, 5 u. o. Gothofredus kommentárja megadja pályafutásának főbb mozzanatait, vö. Seeck: Regesten der Kaiser u. Paepste ad a. 354.

31. Amm. XV. 13, 1—2. Lib. Or. 19, 47.

32. Seeck: Briefe p. 316; Hermes XLI. 494 kk.

33. A fentiek szerint az általam adott kronológia az eseményeket általában 2—3 hónappal korábbra teszi Seeck id. cikkének megfelelő adatainál. Seeck szerint: Lib. hazatérése nyár elejére, Theophilus megölése nyár közepére, Musonianus megérkezése és Gallus távozása csak késő őszi esnek. Ez azonban ellentmond az éhínség miatti felkelés valószínű idejének és arra a feltevésre is kényszerít, hogy C. Th. VIII. 5, 5 tanúságával szemben Musonianus megérkezését több hónappal a hozzá, mint praef. praet. Or.-hoz intézett törvény kelte után helyezzük. Az az érv, hogy Amm. XIV. 7, 2 szerint Gallus katonai expedícióra készült, az pedig csak nyáron szokott volt megindulni, nem helytálló, mert az id. szöveg szerint: Hierapolim *profecturus* tehát csak a készülődés stádiumában volt; ez pedig lehetett tavasszal — sőt éppen akkor kellett lennie. Végül pedig Amm. XIV. 11, 15 adata: *legiones in vicinis oppidi hie-mantes* sem mond ellene kronológiánknak, hiszen Gallus — éppen Amm. szerint is — feleségének halála miatt hosszú ideig késlekedett az úton, ami miatt bátyjától fenyegető és sürgető leveleket is kapott. Az itt adott kronológia szerint is Gallus kivégzése nov. végére eshetett, ami megegyezik Seeck. konstrukciójával.

34. Or. 11, 144: hé boulé pros allélous ouk an phaién hós ouk erizousin....

35. Kurbatov, Viz. vrem. VII. (1953) 311 l.

36. Lib. Or. 1, 126; 18, 195. Julianus: Misopogon 350 AB Amm. XXII. 14, 2.

37. Amm. XIV. 1, 3; 7, 2. Lib. Ep. 386.

38. Személyére vonatkozólag: PW s. v. Thalassius.

39. Lib. Ep. 435, 450.

40. Személyére: Gothofredus ad C. Th. VIII. 5, 5, PW s. v. Musonianus.

41. A család, a magántulajdon és az állam eredete 174—175 l. A kérdést a római történetre vonatkozóan fejtegeti: Maskin: Augustus principátusa, 64—65. l.

42. A IV. sz. császárok politikájának marxista elemzésére, a császárok és a nagybirtok pozitív kapcsolatára: Szjuzjumov, Viz. vr. VII. (1953) 334. és k.

43. A curiával szembenálló, Lib. által kegyetlenséggel vádolt magistrátusok, akiket egyébként bizonyos „demokratikus” törekvések jellemeznek, pl. Proculus (mellette a nép cirkuszi tüntetést rendezett: Or. 27, 13), Icarus, aki a köznép előtt keresett népszerűséget (Or. 27, 33—35), Philagrius comes Orientis, aki a 382. évi inség idején népszerű, de

drasztikus eszközökkel törte le a spekulációt (Or. 1, 205—210 stb.), Lucianus, akinek a cirkuszi közönség körében nagy pártja volt, de a curia gyűlölte (Or. 56, 15—16.), és mások — míg Eumolpius, Hermogenes, Strategius Lib. részéről elismerésben részesülnek.

44. A későantik város közellátási problémáiról legújabban: Bokscsanyin: O pagyenji rabovlagyelcseszkovo sztroja (Prep. iszt. v škole 1952, 5. sz.) Mazzarino: Aspetti sociali 212 és kk. De Jonge: Scarcity of corn and cornprizes.... Mnémosyné 1948.

45. Beloch: Bevölkerung der alten Welt p. 394, Landry: Rev. hist. 1936, 15 kk.

46. Lib. Or. 10, 25 „polyanthropiá”-ról ír a várossal kapcsolatban. 11, 164 kk, 171—174. — A nagyvárosok számbeli növekedéséről, szemben a csökkenő lakosságú kisvárosokkal: Mazzarino: i. m. 248 és kk.

47. Lib. Or. 11, 171 Vö. Rostovtzeff: La Syrie Romaine Rev. Hist. 1935, 15 kk., Ranovics: Vosztocsnie provincií Rímszkój imperii 154 kk. Egy városkörnyéki megerősített villa élethű leírását adja pl. Joh. Chrysost. Ep. 14.

48. C. Th. XIII. 10, 2 a. 313: Sicuti etiam sub domino et parente nostro Diocletiano seniore A. eadem plebs urbana immunis habebatur. cf. C. Iust. IV. 49, 9: rusticana plebsextra muros posita.... Vö. Diocletianus 297-ben kiadott adórendeletének papiruszon ránk maradt szövegét (Boak: Early Byz. Papyri from the Cairo museum No. 1.): kephalé ton agroikon-ról beszél („paraszt adófizetők”). id. Piganol: La capitathon de Dioclétien Rev. Hist. 1935, 1—13). Az eléggé bonyolult kérdést újabban feldolgozta: Segré: Studies in Byz. economy. Jugatio and capitatio. — Traditio III. (1945) 101—102 l.

49. Liebenam: Städtverwaltung 489—490 l.

50. C. Th. XIII. 1 paratitlon, Zosimus II. 38, PW s. v. Iustralis collatio.

51. C. Th. XII. 1, 53 (a. 362) plebeios eiusdem oppidi cives, quos ad decurionum subeunda munera splendidior fortuna subvexit....”

52. C. Th. XII. 1, 72 (a. 370) Si quis negotiator fundos comparaverit....

53. C. Th. XII. 1, 133 (a. 393) Quicumque ex numero plebejorum... *agro vel pecunia idonei comprobantur....*

54. A falu társadalmában a IV. sz.-ban végbemenő változásokról: Levcsenko: Viz szbornyik: (1945), 12 — 94 l. Kazsdan: A római birod. tört.-nek néhány vitás kérdéséről SzOT III. 266 k., további papirologiai adatokat ad Gelzer: Studien zur Byz. Verwaltung Aegyptens, Rouillard: La vie rurale dans l’empire Byz. Oertel: Die Liturgie, 131 és kk, 146 és kk.

55. Lib. Or. 11, 164 k.

56. Lib. Or. 6, 3. — Kazsdan i. m. 263 l. vö. Jones: Census records of the late Roman Empire JRS 1953, 52 kk. adóajstromok alapján mutatja ki a nagybirtok szétszórt jellegét. — Kazsdan következtetése Julianus Misopogon 362 C alapján arra, hogy Antiochia környékén 10 ezer kléros (alighanem = jugum) kisbirtok volt, a fentiek alapján el-esik, mert a 10,000 kléros nem jelent egyúttal ugyanannyi birtokost. Egy birtokos kezén többszáz kléros is lehetett (vö. Lib. fent idézett helyét). — Lib. Or. 31, 16 alapján pedig azt is tudjuk, hogy a városi földeket *csaknem kizárólag* a városi arisztokrácia tagjai bérelték. A nagyobb birtokok teljes egészükben az ő kezükben voltak.

57. A falusi kézművesipar térhódításáról: Lib. Or. 11, 230: „nagy és népes falvak, kézművesekben bővelkedők, „*akárcsak a városok*”.

U. o. szól arról is, hogy a falvak közötti élénk árucserre folytán nem szorulnak rá a városi piacra. Ugyanerről tanúskodó papyrus-adatokat nyújt: Rouillard: *La vie rurale dans l'empire Byzantin* 34 kk l. Ennek a jelenségnek fontosságáról a városi gazdálkodásban: Walbank: *The decline of the Roman Empire...* 33 l.

58. Ezek jelentőségéről a falu elnéptelenedése szempontjából Mazzarino: *Aspetti sociali...* 259 l.

59. E feltevés híveinek és ellenzőinek érveit (a polgári irodalmat szem előtt tartva) összefoglalja: Piganiol: *L'empire chrétien* 411—422 l., Mazzarino: i. m. 7—31 l. marxista bírálatát l. Maskin: *Az ókori Róma története* 455—457. l.

60. *Amm.* XXII. 14, 2; XXIII. 2, 3, vö. *Lib. Or.* 1, 126; 18, 195.

61. *Misopogon* 369 AB.

62. Downey: *Economic crisis at Antioch under Julian* (*Studies in Roman History*, 1951, 312 l.)

63. Személyéről vö. *Amm.* XXI. 4, 2. *C. Th.* VIII. 5, 41.

64. *Lib. Or.* 1, 205—210. 29, 6; 34, 4.

65. Az események részletes, valósággal drámai leírását adja *Lib. Or.* 29, 2—12.

66. *Misop.* 370 CD.

67. *Eumolpius consularis Syriae* a 348 évi inséget magánvagyonából enyhítette; (*Or.* 27, 6). *Tisamenus cons. Syriae* az Euphratesen túl szerzett gabonát (*Or.* 33, 6).

68. *Lib.* kiemeli, hogy a konszolidált életmódú pogárság nem vesz részt a tüntetéseken (*Or.* 11, 151), annál inkább a cirkusz nézőközönsége és különösen a megfizetett klakk (*Or.* 19, 28; 26, 5—6; 27, 30; 29, 2; 33, 8—11; 42, 2—11; — (u. itt a cirkuszlátogató közönséget szembeállítja a „jóérzésű” polgársággal); *Joh. Chrys. De statutis* 2, 3; 3, 1; 6, 1; 17, 2; *Amm.* XIV. 6, 25—26.

69. A cirkuszi klakk döntő szerepét bizonygatja a városi megmozdulásokban: *Browning i. c.* — A szovjet kutatók közül Stajerman a városi felkeléseket egészükben a lumpenproletariátusra hárítja és negatívan értékeli. Ugyanezt a nézetet bőven fejtegeti, a cirkuszi nézőközönség vezetőszerepéről, a városi lumpenproletariátusról szólva, *Szjuzjumov i. m.* 116 l. és kk. Véleményével élesen szemben áll *Kurbatov i. c.*

71. A colonusokra vonatkozhatik a „peregre” kifejezés. De gondolhatunk természetesen a földeken dolgozó szabad bérmunkásokra, sőt rabszolgákra is. A szíriai földbirtok rabszolgatartó jellegéről a kései császárkorban is: *ESAR IV. The Roman Syria* (Heichelheim), *Kazsdan. i. c.*